

Når loven og virkeligheten møtes. Bruk av tvang og makt overfor utviklingshemmede

Elisabeth Mork Fjeldvær

Elisabeth Mork Fjeldvær er rettssosiolog og miljøterapeut, og har undersøkt intensjonene bak loven om bruk av tvang og makt overfor utviklingshemmede og hvordan denne lovens møte med virkeligheten har vært. Hun jobber nå på Institutt for kriminologi og rettssosiologi ved Universitetet i Oslo.

Innledning

Hva var egentlig intensjonene med lovreglene som regulerer bruk av tvang og makt overfor utviklingshemmede? I hvilken grad er disse intensjonene oppfylt, nå 15 år etter at lovreglene trådte i kraft? Og hva gjenstår for at intensjonene skal oppfylles i større grad?

Bruk av tvang og makt overfor utviklingshemmede er regulert i helse- og omsorgstjenesteloven kapittel 9¹. Virkeområdet for reglene er avgrenset til å gjelde bruk av tvang og makt som ledd i den kommunale tjenesteytingen, og bare for utviklingshemmede. Som tvang regnes alle tiltak brukeren (den utviklingshemmede) motsetter seg, eller som er så inngripende at de uavhengig av motstand må regnes som tvang.

Bestemmelsene ble vedtatt etter kritikk mot den utstrakte og uhjemlede tvangsbruken i institusjonsomsorgen under HVPU, Helsevernet for psykisk utviklingshemmede. Fra 1991 overtok kommunene ansvaret for tjenesteyting, og de store institusjonene ble lagt ned til fordel for mindre og mer boliglignende enheter. På tross av dette fortsatte tvangsbruken, og etter flere runder fram og tilbake med lovutkast utover 1990-tallet trådte loven i kraft i 1999.

Når lovgiver vedtar lover ligger det intensjoner bak. I hvilken grad lovgivningen fører til at intensjonene oppfylles er da et vesentlig spørsmål. For å svare på dette må man finne ut av hva intensjonene er, hvordan de kommer til uttrykk i

1) Reglene sto først i et midlertidig kapittel 6A i sosialtjenesteloven (1999-2003) og som permanent kapittel 4A i samme lov (2004-2011).

Elisabeth Mork Fjeldvær

For å svare på dette må man finne ut av hva intensjonene er, hvordan de kommer til uttrykk i lovgivningen og hvordan denne fungerer i praksis.

lovgivningen og hvordan denne fungerer i praksis. I min masteroppgave undersøkte jeg derfor dette. Mine hovedspørsmål var: Hvordan fungerer lovgivningen som regulerer bruk av tvang og makt overfor utviklingshemmede i praksis, og i hvilken grad oppfylles dens intensjoner?

- Hva er intensjonene?
- Hvordan fungerer lovgivningen i praksis?
- Oppfylles intensjonene?
- Har lovgivning og praksis påvirket hverandre?
- Hva gjenstår eventuelt for at intensjonene skal oppfylles?

I denne artikkelen vil jeg fokusere på intensjonene, i hvilken grad de er oppfylt og hva som gjenstår. Jeg har analysert meg fram til seks hovedintensjoner med lovverket, og har brukt datamateriale fra rapporter, evalueringer, tallmateriale og tidligere forskning for å si noe om lovens møte med virkeligheten. Til slutt foreslår jeg tiltak som bør gjøres for at intensjonene skal oppfylles i større grad. For å komme videre med dette arbeidet mener jeg det trengs både ressurser og oppmerksomhet, og hele omsorgen for utviklingshemmede må ses under ett.

Intensjonene

Noen av intensjonene med lovverket er nedfelt i formålsparagrafen og i enkelte andre paragrafer i helse- og omsorgstjenesteloven kapittel 9, andre bare i forarbeidene og rundskrivet (IS-10/2004). Jeg vil nå ta for meg hver enkelt intensjon og drøfte i hvilken grad de er oppfylt.

Hindre vesentlig skade

Å hindre at utviklingshemmede skader seg selv eller andre er både et av hovedformålene med lovbestemmelsene, og hovedvilkår for at man kan bruke tvang og makt etter lovverket (§ 9-1 første ledd og § 9-5 andre ledd). Her gjelder både hensynet til den utviklingshemmede selv (hindre selvskadning), men også hensynet til andre rundt den utviklingshemmede (samfunnsvern, beskytte personalet og andre fra angrep).

I hvilken grad dette formålet oppfylles er vanskelig for meg å vurdere. Jeg har ikke data på om det skjer skader som følge av at

man ikke bruker tvang, og heller ikke om tvangsbruk ikke evner å hindre skade. Men siden dette er inngrepskriterium både for beslutning om bruk av tvang og makt i form av skadeavvergende tiltak i akutte nødssituasjoner (§ 9-5 tredje ledd bokstav a), og for godkjenning av vedtak om bruk av tvang og makt i form av skadeavvergende tiltak i gjentatte nødssituasjoner (bokstav b) og tiltak for å dekke grunnleggende behov (bokstav c), må man anta at personalet, kommunen og Fylkesmannen mener og tror at beslutningene og vedtakene om bruk av tvang og makt i disse situasjonene er nødvendige og oppfyller lovens vilkår om at tvangsbruken hindrer vesentlig skade. Denne intensjonen handler mest om å legitimere at det åpnes for lovhjemlet tvangsbruk.

Forebygge og begrense bruk av tvang

Det andre hovedformålet er å forebygge og begrense bruken av tvang og makt i tjenesteytingen til personer med utviklingshemning (§ 9-1 første ledd). Loven har mange virkemidler som skal bidra til at denne intensjonen oppfylles: kommunen plikter å legge forholdene til rette for minst mulig bruk av tvang (§ 9-4), andre løsninger må prøves først (§ 9-5 første ledd), det må være forholdsmessighet mellom tiltaket og skaden man søker å forhindre (§ 9-5 andre ledd), og det er gitt

Den relativt sterke kontrollen og omfattende saksbehandlingen kan også sies å være et ledd i å forebygge og begrense tvangsbruken,

et begrenset anvendelsesområde (bare for å hindre vesentlig skade som ledd i tjenesteyting) (§ 9-5 andre ledd). Den relativt sterke kontrollen og omfattende saksbehandlingen kan også sies å være et ledd i å forebygge og begrense tvangsbruken, men disse faktorene har jeg samlet under neste intensjon, rettssikkerhet.

Legge forholdene til rette

Tilsynserfaringer fra 2003-2006 viste store variasjoner (Helsetilsynets rapporter 6/2005, 2/2006 og 5/2007). Det var mye bra arbeid i mange kommuner, med gode systemer for å sikre kvaliteten på tjenestene og sterkt fokus på at tvang og makt ikke skulle benyttes i tjenesteytingen. I andre kommuner manglet systematisk arbeid med andre løsninger, styring og kontroll med tjenestene, samt internkontroll, opplæring og rapporteringsrutiner.

Nordlandsforskning pekte i 2008 på

Undersøkelsen avdekket at det var knyttet usikkerhet rundt kategoriseringen av vedtak (b/c), og viste at kommunene har betydelige utfordringer med å rekruttere fagutdannet personell.

noen utfordringer knyttet til kommunens tilrettelegging: å få på plass kompetanse, opplæring, veiledning og internkontroll, at det er skjedd en ressursforskyvning fra det generelle tjenestetilbudet til personer med utfordrende atferd, og at man må ta en vurdering på hvordan tjenestetilbudet skal

organiseres og hvilket innhold det skal ha. I denne evalueringen understrekes viktigheten av at det settes av ressurser og oppmerksomhet til dette temaet for å komme videre og sikre at formålene med lovkapitlet innfris.

SINTEFs undersøkelse i 2011 viste at det var stor oppmerksomhet i kommunene knyttet til iverksettelsen og videreføringen av tiltak og at det ble jobbet med den faglige forankringen. Undersøkelsen avdekket at det var knyttet usikkerhet rundt kategoriseringen av vedtak (b/c), og viste at kommunene har betydelige utfordringer med å rekruttere fagutdannet personell.

For å sikre seg mot underrapportering må kommunene legge til rette slik at rapporteringsrutiner ikke bare er utarbeidet, men også gjort kjent blant personalet, og at de har kunnskap om og forståelse for hva som regnes som tvang etter lovverket, slik at de vet hva de skal rapportere (jf. tilsynserfaringene og Ellingsen 2006).

Andre løsninger må prøves først

Rådets evaluering i 2002 viste at kravet om alternative tiltak gjennomgående innfris i vedtakene, men at det var få og marginale opplysninger i vedtakene om hvilke alternativer som konkret var prøvd og i hvilket omfang. Rådets lovutkast hadde større fokus på forebyggingsaspekter og andre løsninger. Tilsynserfaringene fra 2003-2006 viste at det var store variasjoner i hvor stor grad kommunene arbeidet systematisk med å finne andre løsninger, noen hadde gode systemer, mens andre ikke arbeidet tilstrekkelig med dette.

Ifølge Nordlandsforskning (2008) tenker personalet mer alternativt, og klarer mange steder å komme fram til alternative eller mindre inngripende tiltak.

Ifølge Nordlandsforskning (2008) tenker personalet mer alternativt, og klarer mange steder å komme fram til alternative eller mindre inngripende tiltak. SINTEFs dokument-gjennomgang i 2011 tydet på at

det var stor oppmerksomhet i kommunene på kontinuerlig arbeid for å finne fram til mindre inngripende tiltak og andre løsninger enn bruk av tvang og makt, noe som også ble vektlagt i Fylkesmannens overprøvingsvedtak.

Ellingsen (2006) mente at i stedet for å basere seg på en mer eller mindre uartikulert og kollektivt forankret faglighet, slik man gjorde i mange boliger før lovverket kom, ble man nødt til å begrunne og verbalisere nødvendigheten av tiltak, prøve ut alternativer og begrunne

Foto: Kaja Owren.

hvorfor disse ikke førte fram. Ifølge Rådet er det i Norge et antall brukere hvor tilbakevendende bruk av tvang og makt kan være aktuelt, og hvor man ikke ser andre løsninger. De understreker samtidig at i mange situasjoner hvor tvangsbruk tidligere har framstått som nødvendig for tjenesteyterne, har man greid å finne andre løsninger.

Forholdsmessighetskravet

Det må være forholdsmessighet mellom tvangstiltaket og den skaden man søker å forhindre. Da jeg ikke har sett på konkrete

Arena-problematikken er også kjent, noen opplever det som problematisk at lovkapitlet ikke gjelder under medisinsk behandling, på skoler og arbeidsplasser.

saker er det vanskelig for meg å vurdere i hvilken grad denne delen av lovverkets intensjoner er oppfylt, men siden det er et av vilkårene for at bruken av tvang og makt skal være lovlig, forutsetter jeg at Fylkesmannen ved sin overprøving av vedtak og kontroll av enkeltmeldinger påser at dette blir fulgt.

Begrenset anvendelsesområde

Tvang og makt kan bare brukes som et ledd i kommunale helse- og omsorgstjenester til personer med utviklingshemning, og bare for å hindre eller begrense vesentlig skade. Jeg har ikke data på om tvang og makt blir brukt utover det lovfestede anvendelsesområdet,

Tendensen har likevel vært at den registrerte tvangen har økt.

men Nordlandsforskning peker på noen utfordringer i denne forbindelse: Fylkesmannen gir uttrykk for uklarthet om hvordan det skal føres tilsyn og kontroll med private virksomheter. Arena-problematikken er også kjent, noen opplever det som problematisk at lovkapitlet ikke gjelder under medisinsk behandling, på skoler og arbeidsplasser. I tillegg diskuteres om man kan og bør bruke dette lovkapitlet overfor utviklingshemmede som begår eller som en frykter kan begå straffbare handlinger².

Faktisk og registrert tvangsbruk

Begge evalueringene (Rådet 2002 og Nordlandsforskning 2008) konkluderer med at den faktiske tvangsbruken er gått ned. Slik sett er loven en suksess. Man har ingen kontroll på mørketall og underrapportering, og uklare rapporteringsrutiner som har endret seg noen ganger i løpet av de årene lovverket har vært i kraft gjør det vanskelig å sammenligne tallene. Tendensen har likevel vært at den registrerte tvangen har økt. Det så ut til at den hadde stabilisert seg på i underkant av 1000 vedtak overfor ca. 900 personer årlig, og rundt 20.000 enkeltmeldinger overfor i overkant av 1000 personer i årene fram til 2012. Men i 2013

2) Ifølge informasjon jeg har fått er det diskusjoner knyttet til dette som gjør at prosessen med å ferdigstille det nye rundskrivet (til kapittel 9) tar tid. Det står ingen ting om dette i rundskrivet fra 2004.

var det en tydelig økning i alle disse tallene, til 1260 vedtak overfor 1100 personer og 24.000 enkeltmeldinger overfor 1100 personer³.

Rettsikkerhet

I kritikken mot institusjonsomsorgen under HVPU ble det etterlyst bedre rettsikkerhet for beboerne og en klar lovhjemling av bruk av tvang og makt, med bedre kontroll. Fokuset på rettsikkerhet kommer fram allerede i kapitteloverskriften («Rettsikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemning»). I lovkapitlet har man flere tiltak for å bedre rettsikkerheten, som jeg nå vil ta for meg.

Klar lovhjemling

Det var under HVPU-perioden tidvis en utstrakt tvangsbruk, selv om man ikke hadde noen tydelig lovhjemmel for dette.

Kunnskapen om og forståelsen av tvangsdefinisjonen og lovverket generelt har vært varierende, men økende.

I forbindelse med reformen startet arbeidet med en eventuell lovregulering. I lovkapitlet er det tydelige vilkår knyttet til tvangsbruken og det er gitt begrenset anvendelsesområde (§ 9-5 og § 9-2 første

³) Tall til og med 2007 er hentet fra Helsetilsynets rapport 7/2008, tall fra 2008 til 2013 er hentet fra Helsetilsynets årsrapporter.

ledd). Kunnskapen om og forståelsen av tvangsdefinisjonen og lovverket generelt har vært varierende, men økende. At lovverket er kjent er en forutsetning for at det følges. Lovverket kan kritiseres for å ha en noe diffus definisjon av tvangs- og maktbegrepene (§ 9-2 andre ledd). Nordlandsforskning pekte på noen utfordringer knyttet til kontrollen av private virksomheter, lovkapitlets anvendelse som tiltak i forbindelse med at utviklingshemmede begår straffbare handlinger (eller for å forhindre dette), og arenaproblematikken (det gjelder potensielt ikke overalt den utviklingshemmede ferdes i sitt dagligliv).

Saksbehandling og overprøving

Den omfattende saksbehandlingen (§ 9-7) og Fylkesmannens automatiske overprøving (§ 9-8) blir ansett som viktige rettsikkerhetsgarantier, og skal sikre at de øvrige reglene blir fulgt.

Evalueringen fra Rådet (2002) og tilsynserfaringene (2003-2006) viste at det var store variasjoner mellom kommunene i hvor godt de ivaretok saksbehandlingen. Evalueringen fra Nordlandsforskning (2008) og SINTEFs undersøkelse (2011) viste imidlertid at det foregikk mye bra arbeid rundt om i kommunene knyttet til utforming, iverksettelse og gjennomføring

SINTEFs undersøkelse viste at Fylkesmannen ved flere anledninger knytter vilkår til godkjenning av vedtak og innvilgelse av dispensasjoner fra utdanningskravet.

Foto: Kaja Owren.

av tiltak, og at saksbehandlingsreglene ble fulgt. Dette kan tyde på en positiv utvikling. Fylkesmannens automatiske overprøving skal sikre at vedtakene er i samsvar med lovverket. SINTEFs undersøkelse viste at Fylkesmannen ved flere anledninger knytter vilkår til godkjenning av vedtak og innvilgelse av dispensasjoner fra utdanningskravet. I undersøkelsen kom det også fram at det

var noe uklarhet knyttet til klassifiseringen av vedtak, noe som får betydning for hvilket utdanningskrav som gjelder⁴. Evalueringen fra Nordlandsforskning og informantene til Handegårds doktorgradsavhandling (2005) trekker fram at formaliseringen av omsorgs-

4) Siden det er ulike utdanningskrav til tiltak etter henholdsvis bokstav b og c.

arbeidet som følge av vedtak om tvang (rapportering og evaluering) tar unødig mye tid, og at personalet bruker mye tid og ressurser på å utforme tiltakene og å følge saksbehandlingsreglene.

Tilsyn og kontroll

For å sikre bedre kontroll med tjenestene skal Fylkesmannen føre tilsyn (§ 12-3⁵). Så lenge de midlertidige reglene gjaldt (1999-2003, sosialtjenestelovens kapittel 6A) skulle det føres tilsyn med godkjente vedtak, og det kunne også føres tilsyn på Fylkesmannens eget initiativ. Tilsyn med vedtak økte for hvert år, det samme gjorde antall vedtak. Tilsyn på eget initiativ sank jevnt i samme periode⁶.

Tilsyn med vedtak økte for hvert år, det samme gjorde antall vedtak. Tilsyn på eget initiativ sank jevnt i samme periode

Begrepet stedlig tilsyn kom inn med innføringen av de permanente reglene i 2004 (sosialtjenestelovens kapittel 4A), og antallet gjennomførte slike økte for hvert år fram til 2008, før det sank for hvert år fram til 2012, men økte litt i 2013. De fleste stedlige tilsyn er med godkjente vedtak. Andelen har ligget mellom 20 og 30 prosent. Den stiger fram til 2006,

5) Tilsynsplikten står ikke i samme kapittel som resten av reglene knyttet til tvang og makt, men i kapittel 12 («Forskjellige bestemmelser»), og paragrafen regulerer Fylkesmannens tilsynsplikter generelt etter loven, ikke bare i tilknytning til kapittel 9.

6) Tallene er hentet fra Helsetilsynets rapport 7/2008.

ligger lavt i 2007-2008, før den øker en del i 2009 og så synker jevnt for hvert år. Jeg har ikke sett noen begrunnelse for dette, men antar det er snakk om et ressurs spørsmål. Det kan også være at dette ikke er blant satsningsområdene. I absolutte tall økte antall tilsyn fra 2012 til 2013, noe som kan tyde på mer oppmerksomhet og/eller ressurser til dette området⁷.

Rådet konkluderer i sin evaluering med at loven har ført til en bedret kontroll med bruk av tvang og makt under tjenesteutøvelsen.

Ved gjennomføringen av tvangstiltak regulert i vedtak skal det som hovedregel være to tjenesteytere til stede. Slik kan de også kontrollere hverandre. Rådet konkluderer i sin evaluering med at loven har ført til en bedret kontroll med bruk av tvang og makt under tjenesteutøvelsen.

Klager

Klageadgangen er regulert i §§ 9-11 og 9-12. Tross tvangsbruk er det svært få klagesaker på dette området. Fylkesmannen og Fylkesnemndene, som er klageinstans for henholdsvis beslutning om tvangstiltak i akutte nødssituasjoner

Tross tvangsbruk er det svært få klagesaker på dette området.

7) Det økte fra 173 til 206 gjennomførte stedlige tilsyn. Da antall vedtak samtidig økte kraftig (med 27 prosent), sank andelen vedtak som fikk tilsyn fra 17 til 16 prosent. Tallene er hentet fra Helsetilsynets årlige tilsynsmelding.

(bokstav a) og godkjente vedtak om tvangstiltak (bokstavene b og c), har behandlet mellom to og åtte saker årlig. Det vil si at mellom 0,1 og 0,5 prosent av personene som har enkeltmeldinger og/eller vedtak benytter klageretten. Pårørende og verge er også gitt klagerett på vegne av den utviklingshemmede. Når det gjelder klager for domstolene har jeg bare funnet tre saker.

Nordlandsforskning fant i sin evaluering at personalet noen ganger opplever forholdet til pårørende problematisk, blant annet knyttet til når det er nødvendig å bruke tvang. Man kunne tenke seg at uenighet om det kunne bli brakt inn for klageinstansene, men blir altså det i veldig liten grad. Det betyr enten at konfliktene løses på lavere nivå, at klageadgangen ikke er kjent (dog plikter både kommunen og Fylkesmannen å opplyse om den) eller at den ene parten gir seg eller ikke orker å ta saken videre. Dette har jeg ingen opplysninger om⁸.

Integritet og selvbestemmelse

Tjenestetilbudet skal så langt det er mulig tilrettelegges i samarbeid med den det gjelder, og lovverket setter et ettertrykkelig

8) Forholdet mellom pårørende/verge (ofte foreldre eller søsken) og personalet kan være komplisert. Det kan også være en del dårlig samvittighet fra familiens side for at de ikke makter å gi brukeren det han/hun trenger og er avhengig av det offentlige, og usikkerhet eller uenighet om hva som er best. Mange har måttet kjempe om ressurser et helt liv. Å ta en sak til retten kan oppleves som en ekstra belastning, og man risikerer at det var til ingen nytte hvis man taper. Det kan også være at pårørende/verge «backer unna» for å la personalet «gjøre jobben sin», eller at de er redde for at konflikten kan gå utover tilbudet til brukeren. Dette er selvsagt bare spekulasjoner. Materialet mitt sier ikke noe om dette.

forbud mot nedverdiggende eller krenkende behandling (§ 9-1 andre og tredje ledd og § 9-3 første ledd). Denne intensjonen må ses i sammenheng med ansvarsreformens målsettinger. I Røkke-utvalgets mandat står det at det sentrale mål for omsorgen må være tjenestemottakers livskvalitet. «Hensyn til menneskeverd, autonomi og grunnleggende rettigheter understrekes» (NOU 1991:20, s. 9-11).

Ifølge Ellingsen (2006) var det før lovbestemmelsene ble innført liten praksis for å høre på hva brukeren selv ønsket, og

konflikter ble ikke sett på som et problem, men som et tegn på at personalet hadde vært standhaftige og ikke gitt etter.

konflikter ble ikke sett på som et problem, men som et tegn på at personalet hadde vært standhaftige og ikke gitt etter. Etter innføringen av lovbestemmelsene skjedde det ifølge hans informanter store

loven hadde ført til en høyere erkjennelse av brukerens rett til respekt for sin integritet og selvbestemmelsesrett,

endringer, blant annet ved at brukerne nå var med og bestemte selv. Rådet konkluderte også i sin evaluering med at loven hadde ført til en høyere erkjennelse av brukerens rett til respekt for sin integritet og selvbestemmelsesrett, og tydeliggjorde dette i sitt lovutkast. Nordlandsforskning advarte i sin

Dersom personalet lar være å gripe inn når det er grunn til det, enten fordi de er usikre eller fordi de bruker selvråderetten som unnskyldning for å ikke gjøre noe, har det gått for langt.

evaluering mot at selvråderetten gjør at utviklingshemmede får en del muligheter til å ta valg som ikke alltid oppleves som optimale av omgivelsene. Dersom personalet lar være å gripe inn når det er grunn til det, enten fordi de er usikre eller fordi de bruker selvråderetten som unnskyldning for å ikke gjøre noe, har det gått for langt. Handegård så eksempler på dette i den passivt brukerstyrte omsorgsprofilen.

Holdningsendring

Ifølge rundskrivet ligger den viktigste beskyttelsen mot krenkende behandling og overgrep ikke i regelverket, men i omsorgsmiljøenes (og samfunnets) verdier og holdninger (s. 13). Noe av intensjonen med lovverket var at man skulle få et bevisst forhold til tvangsbruk og kontinuerlig lete etter andre og mindre inngripende løsninger og tiltak. Denne intensjonen henger nært sammen med intensjonen om å forebygge og begrense bruk av tvang og makt og intensjonen om å sikre utviklingshemmedes integritet og selvbestemmelse.

Rådet konkluderte i sin evaluering med at loven hadde ført til en høyere erkjennelse av brukerens rett til respekt for sin integritet og selvbestemmelsesrett (noe

de vektla i sitt lovutkast), og at man i en del tilfeller hvor bruk av tvang hadde framstått for personalet som nødvendig før, hadde man likevel greid å komme fram til andre og mindre inngripende tiltak. Dette viser at tvangsbruken kan reduseres med bevisstgjøring og

Tvangsbruken kan reduseres med bevisstgjøring og kontinuerlig søken etter andre løsninger og måter å tilrettelegge situasjoner på.

kontinuerlig søken etter andre løsninger og måter å tilrettelegge situasjoner på. Nordlandsforskning konkluderte også i sin evaluering med at lovreglene hadde ført til økt fokus på forebygging og begrenning av bruk av tvang og makt, og at personalet tenkte mer alternativt og reflekterte mer over hva de gjorde, hvorfor de gjorde det og hva konsekvensene av det de gjorde kunne bli, samt at de mange steder kom fram til alternative eller mindre inngripende tiltak.

Tilsynserfaringene viste at der det var fattet vedtak, var gjennomføringen av tvangstiltakene oftest i tråd med vedtakene. De viste også variasjoner knyttet til kunnskap og forståelse hos ansatte om hva begrepet tvang omfattet,

lovbestemmelsene med sine detaljerte krav og vilkår gjorde at de ble tvunget til å reflektere og verbalisere egen praksis og kunnskapsgrunnlaget den bygde på.

noe Helsetilsynet advarte om at kunne få konsekvenser for holdninger til og bevissthet om tilrettelegging av situasjoner for å unngå bruk av tvang og makt. Ellingsen fant blant sine informanter at det var skjedd store endringer i måten personalet forholdt seg til brukerne og bruk av tvang og makt på. Man lyttet mer til hva brukerne ønsket, og lovbestemmelsene med sine detaljerte krav og vilkår gjorde at de ble tvunget til å reflektere og verbalisere egen praksis og kunnskapsgrunnlaget den bygde på. Ellingsen er opptatt av at refleksjonene og endringsprosessene må holdes ved like, og advarer mot at det er fare for at tjenestemiljøene på et tidspunkt når et slags metningspunkt eller mener de har kontroll over situasjonen og at oppmerksomheten mot tvang dermed avtar.

Også Handegård fant i sin avhandling at lovreguleringen hadde ført til at personalet i større grad reflekterte over og

Tvangstiltakenes detaljerte utforming kan gjøre at de får preg av å være en ferdig oppskrift, og at dette igjen kan føre til at personalet bare utfører oppskriften

fikk et mer bevisst forhold til bruk av tvang og makt, men advarer samtidig mot at tvangstiltakenes detaljerte utforming kan gjøre at de får preg av å være en ferdig oppskrift, og at dette igjen kan føre til at personalet bare utfører oppskriften (tvangstiltaket) uten å reflektere over det de gjør.

Faglighet

Det er krav om at all tvangsbruk skal være faglig og etisk forsvarlig, og det er stilt krav til utdanningsnivå hos personalet ved gjennomføringen av tvangstiltak regulert i vedtak (§ 9-5 andre ledd og § 9-9).

SINTEFs undersøkelse fant at tvangstiltakene var godt faglig forankret. I overprøvingsvedtakene til fylkesmennene ble dette særlig vektlagt gjennom kravet om faglig og etisk forsvarlighet, herunder kommunenes forhold til spesialisthelsetjenesten. Tilsynserfaringene viste at der det var fattet vedtak ble tvangstiltakene oftest gjennomført i tråd med vedtakene. Man må derfor kunne slutte at de dermed er faglig og etisk forsvarlige.

Rådet konkluderte i sin evaluering med at bistand fra spesialisthelsetjenesten ved utformingen av tvangstiltak fortsatt burde være en lovpålagt og prioritert oppgave for denne. De så også at den ikke hadde tilstrekkelig kapasitet til å behandle alle sakene ved innføringen av lovbestemmelsene, noe som førte til lang saksbehandlingstid. Nordlandsforskning fant i sin evaluering at forholdet mellom Fylkesmannen og habiliteringstjenesten generelt er godt, men advarer mot at det kan bli for tett, i og med at de har ulike roller og oppgaver regulert i loven. De fant også at Fylkesmannen i stor grad vektlegger habiliteringstjenestens uttalelser, spesielt knyttet til faglig og etisk forsvarlighet.

Det har hele veien vært en utfordring å få på plass den formelle kompetansen blant personalet. Rådet kommenterer det høye antallet dispensasjoner fra utdannings-

kravet (2002), det samme gjør Nordlandsforskning (2008). Tilsynserfaringene avdekket store variasjoner knyttet til opplæring og veiledning av personalet. Selv om Fylkesmannen bare skal gi dispensasjoner i særlig tilfeller, viser tallene at mellom 44 og 98 prosent av alle godkjente tvangsvedtak hvert år har fått innvilget slike dispensasjoner⁹. Det skal dog bemerkes at andelen har vært synkende siden toppen i 2009, og har gått ned fra 98 prosent til 74 prosent i 2012¹⁰. Dette kan tyde på at Fylkesmannen er strengere ved innvilgelsen og/eller at kommunene har bedret rekrutteringen av personell med riktig fagkompetanse.

Ifølge Handegård så det ut til at man hadde lyktes med å skape en kompetansekultur blant personalet i boligene og Nordlandsforskning mente i sin evaluering at de så en «gryende faglig revolusjon». Ellingsen fant også endringer i personalets holdning til utdanning, som hadde fått økt status siden lovbestemmelserne ble innført, og at det var mer vekt

Lovverket har tvunget fram refleksjon, slik at arbeidet må begrunnes løpende ut fra faglige vurderinger og en etisk forankret refleksiv praksis.

9) Ellingsen, Berge og Lungwitz (2011) er svært kritiske til det høye antallet dispensasjoner fra utdanningskravet, og mener det undergraver både lovverket og rettsikkerheten.

10) Selv om den gikk noe opp, til 77 prosent, i 2013. Antall vedtak økte samtidig med 27 prosent, noe som kan bidra til å forklare dette. Rekrutteringsprosesser tar tid.

på en formalisert og verbalisert faglighet i tjenesteytingen. I stedet for at man arbeider ut fra pragmatiske kalkyler, eller at alle skal handle likt ut fra en uartikulert og diffus kollektivt forankret faglighet, mener Ellingsen at lovverket har tvunget fram refleksjon, slik at arbeidet må begrunnes løpende ut fra faglige vurderinger og en etisk forankret refleksiv praksis.

Om vurderingen av intensjonene

Ikke alle intensjonene er like enkle for meg å vurdere, da det varierer i hvor stor grad datamaterialet jeg har er dekkende. Flere av intensjonene går også over i hverandre, og jeg vil understreke at arbeidet som gjøres etter lovkapitlet er og må være et helhetlig arbeid. Det er analytiske og forenkler årsaker til oppdelingen i seks intensjoner.

Idealer, intensjoner og realiteter

Her vil jeg ta for meg idealene (intensjonene), realitetene (virkeligheten/praksis) og hvilke tiltak jeg mener er nødvendige for at realitetene skal bli enda mer i samsvar med idealene, basert på materialet jeg har brukt i masteravhandlingen.

Idealer, realiteter og tiltak

I tabellen under har jeg i stikkordsform forsøkt å gi en oversikt over i hvilken grad lovens idealer, eller intensjoner, er oppfylt og hva som bør gjøres for å oppfylle intensjonene i større grad.

Om et aktuelt tvangstiltak oppfylder inngrepskriteriet om å hindre vesentlig skade (1) og om vilkåret om forholds-

Tabell 10: Idealer, realiteter og nødvendige tiltak for å oppfylle intensjonene i loven

IDEAL	REALITET	TILTAK
1. Hindre skade	Inngrepskriterium	Evig vurdering
2. Forebygge/begrense tvangsbruk	Økt oppmerksomhet	Evig fokus
2.1. Legge forholdene til rette	Varies	Bevilge nok ressurser
2.2. Finne andre løsninger	Økt oppmerksomhet	Evig fokus
2.3. Forholdsmessighetskravet	Vilkår	Evig vurdering
2.4. Begrenset anvendelsesområde	Arenaproblematikk	Avklare/endre loven
2.5. Registrert tvangsbruk	Stigende, mørketall	Sørge for at loven følges
2.6. Faktisk tvangsbruk	Trolig gått ned	Registrere/undersøke
3. Rettssikkerhet	Bedret	Evig fokus
3.1. Klar lovhjemling	Ja	Informere om loven
3.2. Saksbehandling/overprøving	Følges i større grad	Følge opp
3.3. Tilsyn og kontroll	Nedgang senere år	Bevilge mer ressurser?
3.4. Klageadgang	Benyttes knapt	Finne ut hvorfor
4. Integritet og selvbestemmelse	Bedret	Evig fokus
5. Holdningsendring	Økt bevissthet	Ressurser/oppmerksomhet
6. Faglighet	Tiltak, ikke personalet	Rekrutteringstiltak

messighet (2.3) mellom tvangstiltaket og skaden som skal forhindres er oppfylt vil alltid være en vurdering i hvert enkelt tilfelle. For å finne ut om dette overholdes må man gå inn i hver enkelt sak og vurdere. Noe slikt har jeg ikke i mitt materiale.

Intensjonen om å forebygge og begrense bruken av tvang og makt (2), legge

forholdene til rette (2.1), finne og prøve andre og mindre inngripende tiltak først (2.2), samt å ivareta rettssikkerheten (3), integriteten og selvbestemmelsesretten (4) til personer med utviklingshemning må være et evig fokus. Mitt materiale tyder på at vi er godt på vei. Disse intensjonene er delvis omsatt til atferdsnormer (eller delverdier) som kanskje er litt mer

håndgripelige. Ved å følge disse, altså se til at vilkårene for bruk av tvang er oppfylt (jf. klar lovhjemling, 3.1), følge saksbehandlingsreglene (3.2), føre tilsyn og kontroll (3.3) og opplyse om klageadgangen (3.4), vil man ivareta rettssikkerheten (3) (den overordnede intensjonen).

Det finnes ikke tall på den faktiske tvangsbruken (2.6)¹¹. I oppgaven presenterer jeg tall på antall vedtak, enkeltmeldinger og personer som omfattes av dette årlig, men disse tallene sier ikke noe om hvor mye tvangstiltakene blir brukt. Det skal registreres hver gang, men finnes ikke i noen oversikt. Da må man inn i hver enkelt sak, og registreringen kan være mangelfull. Tallene antyder at den registrerte tvangen (2.5) har vært økende,

Det finnes ikke tall på den faktiske tvangsbruken

men så ut til å ha stabilisert seg inntil det kom en markant økning i 2013. Da snakker man om antall vedtak og enkeltmeldinger, samt personer som omfattes, ikke om hvor mye tvangstiltakene faktisk blir brukt. Tiltak i noen tvangsvedtak brukes kanskje en gang hver tredje måned (som tvangsvedtak ifbm. hårklipp hos frisør), mens andre brukes fast to ganger om dagen (for eksempel tannpuss morgen og kveld) eller det kan være store variasjoner, når bestemte former

11) Dette har ikke eksplisitt vært en egen delverdi/-intensjon i analysen tidligere, men jeg ser det som nødvendig å ha med som et eget punkt her, for å skille mellom den registrerte og den faktiske tvangsbruken.

for utagering er det som utløser tvangstiltaket. Uansett telles hvert vedtak som ett, og dermed telles all denne tvangsbruken likt, selv om det vil være stor

Uansett telles hvert vedtak som ett, og dermed telles all denne tvangsbruken likt, selv om det vil være stor forskjell i omfang på frisørvedtaket, som blir brukt fire ganger i året, og tannpussvedtaket som blir brukt 730 ganger i året hvis det gjøres hver morgen og kveld.

forskjell i omfang på frisørvedtaket, som blir brukt fire ganger i året, og tannpussvedtaket som blir brukt 730 ganger i året hvis det gjøres hver morgen og kveld.

Materialet mitt antyder at den faktiske tvangsbruken er gått ned. I så fall har man greid å forebygge og begrense noe av tvangsbruken (2). En økning i antall vedtak og enkeltmeldinger kan være positivt, da det tyder på at regelverket følges. Jeg tror fortsatt det er en del tvang som ikke er regulert i vedtak og som det ikke sendes inn enkeltmeldinger på i etterkant, hvilket kan ha mange årsaker. Det kan skyldes manglende kunnskap om lovverket og/eller tvangsdefinisjonen, eller man unngår det bevisst. Det trengs både oppmerksomhet og ressurser for å opprettholde og fortsette den gode utviklingen jeg mener det har vært i omsorgen etter at lovverket trådte i kraft. Det trengs ressurser for å legge forholdene til rette (2.1), for å oppfylle saks-

behandlingsreglene (3.2), finne andre løsninger (2.2), føre kontroll og tilsyn (3.3), bidra til videre holdningsendring (5) og for å få nok kompetent personale (6) (faglærte er dyrere enn ufaglærte). For å videre oppfylle intensjonene er ressurser og oppmerksomhet helt avgjørende.

Jeg tror også innsatsen bør rettes inn mot omsorgen for utviklingshemmede som helhet. Helse- og omsorgstjenesteloven kapittel 9 regulerer ikke bare de tilfellene hvor tvangstiltak er eller vurderes aktuelt. Det har også bestemmelser om at tjenestetilbudet skal tilrettelegges i samarbeid med den det gjelder og at nedverdiggende og krenkende

For å videre oppfylle intensjonene er ressurser og oppmerksomhet helt avgjørende

behandling er forbudt. Intensjonene om å sikre og øke utviklingshemmedes integritet og selvbestemmelsesrett (4), å få til en holdningsendring i omsorgen (5) og å øke fagligheten (6) kan, og bør etter min mening, tjene som rettesnorer for hele sektoren, ikke bare der det er snakk om tvangstiltak. For å oppfylle intensjonene vil det også kreve konstant fokus, og det må gjøres utstrakt informasjonsarbeid slik at personalet er i stand til å reflektere bevisst rundt den jobben de gjør. Det asymmetriske maktforholdet som ligger i relasjonen mellom personalet og brukeren, som er en forutsetning for å drive påvirkning og omsorgsarbeid på en forsvarlig måte, bærer også et potensiale for overskridelse i seg. Derfor trengs bevissthet

Det asymmetriske maktforholdet som ligger i relasjonen mellom personalet og brukeren, som er en forutsetning for å drive påvirkning og omsorgsarbeid på en forsvarlig måte, bærer også et potensiale for overskridelse i seg

rundt tvang og makt i hele sektoren, ikke bare der tvangstiltak vurderes. Også fordi utfordrende atferd kan ha kompliserte årsaker, og for å oppfylle HVPU-reformens mål om å bedre utviklingshemmedes livskvalitet og sikre et godt tjenestetilbud trengs en helhetlig innsats i omsorgen¹².

Har loven endret praksisen?

Erfaringene fra feltet tyder på at den faktiske tvangsbruken har gått ned. Det er større oppmerksomhet knyttet til forebygging og begrenning av bruk av tvang og makt nå enn før, og holdningen til tvangsbruk og utviklingshemmedes integritet og selvbestemmelsesrett har endret seg som følge av lovgivningen. Den har ført til at utviklingshemmede har

holdningen til tvangsbruk og utviklingshemmedes integritet og selvbestemmelsesrett har endret seg som følge av lovgivningen

12) Ellingsen, Berge og Lungwitz understreker også at for å styrke utviklingshemmedes rettigheter, må *alle* i denne omsorgen handle i overensstemmelse med intensjonene som er nedfelt i dette lovverket (2011, s. 164).

bedre rettssikkerhet, og til større fokus på faglighet og etikk i omsorgen.

Utgangspunkt for videre arbeid

De utfordringene som fortsatt gjenstår er at arbeidet med spørsmål knyttet til tvang og makt varierer sterkt. Noen steder gjøres et bra arbeid, andre steder har det ikke blitt gjort så mye. Utfordringen blir å ta vare på den gode utviklingen som har vært og øke fokus de stedene hvor dette har

manglet slik at det ikke er så store variasjoner.

Saksbehandlingsreglene følges i større grad, men dette må følges opp. Det har vært en nedgang i antall dispensasjons-søknader, noe som kan tyde på at man har greid å rekruttere mer kompetent personale, men fortsatt er tallet alt for høyt. For å kontrollere utviklingen i tvangsbruken bør bedre registreringsrutiner på plass.

Brukerstyrt personlig assistanse i Aleris er supert!

tlf: 974 80 800
e-post: bpa@aleris.no
www.aleris.no/bpa

Mange av intensjonene er av en slik art at det ikke bare er å jobbe seg til det punktet hvor de er oppfylt og så snu ryggen til og ta fatt på neste problem. Det krever et evig fokus på å forebygge og begrense tvangsbruken, finne andre løsninger, og å ivareta utviklings-hemmedes rettssikkerhet, integritet og selvbestemmelse. Dette forutsetter tilgang til nok ressurser. Det samme gjør arbeidet med holdningsendring,

For å kontrollere utviklingen i tvangsbruken bør bedre registreringsrutiner på plass.

å legge forholdene til rette, å rekruttere kompetent personale, å føre tilsyn og kontroll og å følge saksbehandlingsreglene. Det må også informeres om lovreglene, gjennom opplæring og veiledning.

Til slutt trengs mer kunnskap, både om den lovhjemlede og den ulovhjemlede tvangsbruken, om holdninger, faglighet og om hvorfor klageadgangen knapt benyttes. Det bør også utredes om lovbestemmelsene er hensiktsmessige slik de er i dag, eller om de bør endres. For å gjøre dette trengs en gjennomgang av hvordan dette fungerer i omsorgen i dag.

Intensjonsoppfyllelse

Noen av intensjonene bak kapittel 9 blir oppfylt gjennom loven selv: klar

Det bør også utredes om lovbestemmelsene er hensiktsmessige slik de er i dag, eller om de bør endres.

lovhjemling (3.1) og begrenset anvendelsesområde (2.4), eller er vilkår for å anvende tvang eller makt: hindre skade (1), finne andre løsninger (2.2), forholdsmessighetskravet (2.3), faglighet (6), saksbehandling/overprøving (3.2), samt tilsyn og kontroll (3.3). Vilkårene oppfylles i varierende grad. Materialet viser at det er økt oppmerksomhet rettet mot dem, og at man ser en positiv utvikling. Andre av intensjonene er mer overordnede verdier som ikke er omsatt til klare atferdsnormer (og som heller ikke kan bli omsatt til det): å forebygge og begrense tvangsbruken (2), rettssikkerheten (3), integritet og selvbestemmelse (4) og holdningsendring (5). De er mer som ledestjerner å regne.

Påvirkning og endring

Det ikke bare retten som påvirker samfunnet, samfunnets øvrige normer (altså de ikke-rettslige) påvirker også retten. Det betyr at når normene generelt i samfunnet endrer seg, skjer det også en endring av rettsnormene (Mathiesen 2011, s. 103). I omsorgshistorien til utviklingshemmede har det skjedd drastiske endringer i synet på disse menneskene, hva de trenger, og hva samfunnet er villig til å gi dem. Etter krigen var det institusjonsoppbygging som sto i fokus. I tida rundt HVPU-reformen var det sterkt fokus på normalisering, desentralisering og integrering. Nå er det selvbestemmelse, brukermedvirkning og empowerment som gjelder¹³. Utviklingshemmede skal bli hoved-

13) Jf. Selboe, Bollingmo og Ellingsen (2005).

når normene generelt i samfunnet endrer seg, skjer det også en endring av rettsnormene

personer i eget liv. Det er klart dette påvirker retten og hvordan vi tolker den. Den relativt ferske diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, med fokus på blant annet likeverd og like muligheter og rettigheter, viser dette.

Uansett om det er rettslige normer eller normer i samfunnet for øvrig som er drivkraften må konklusjonen være at det skjer endringer. Og størst endringer skjer når disse kreftene jobber sammen. Jeg antar det er en slik innsikt som ligger bak innledningen til et av kapitlene i rundskrivet (IS-10/2004, s. 13):

«Et regelverk skaper ikke et tilstrekkelig vern mot krenkende behandling eller andre former for overgrep mot mennesker med utviklingshemning. Den viktigste beskyttelse ligger i de verdier og de holdninger omsorgsmiljøene og samfunnet ellers besitter.»

Et regelverk skaper ikke et tilstrekkelig vern mot krenkende behandling eller andre former for overgrep mot mennesker med utviklingshemning.

Dette fordrer en bred og helhetlig innfallsvinkel når man søker å påvirke, uansett om det er retten, omsorgen eller samfunnet for øvrig man sikter på.

Fokus, fokus, fokus

For å komme videre med dette arbeidet trengs kontinuerlig fokus. Det krever ressurser og oppmerksomhet. Flere advarte mot at de positive virkningene man så de første årene etter at lovbestemmelsene om bruk av tvang og makt trådte i kraft kunne avta når oppmerksomheten avtok. Men vi kan ikke tillate oss å miste fokus på dette. Ikke fordi det er svært mange personer det handler om, men fordi bruk av tvang er svært inngripende for de som blir utsatt for det og belastende for de som må utføre det. Dessuten kan ikke dette ses løsrevet fra holdninger generelt til utviklingshemmede og hva slags behandling de fortjener. I stortingsmeldinga om

Bruk av tvang er svært inngripende for de som blir utsatt for det og belastende for de som må utføre det.

utviklingshemmedes levekår som kom i juni 2013, Meld. St. 45 (2012-2013), vies tvang og makt knappe to sider av de over 80 sidene meldingen består av. Bruk av tvang og makt i yting av helse- og omsorgstjenester reiser vanskelige etiske spørsmål, men vi kan ikke la usikkerheten føre til handlingslammelse. Vi må utrede, undersøke og vurdere, og vie både oppmerksomhet og ressurser til arbeidet med disse spørsmålene, både på overordnet, prinsipielt plan, og konkret i den daglige omsorgen. ●●●

Referanser

- Ellingsen, Karl Elling (2006): Lovregulert tvang og refleksiv praksis. En studie av hvordan innføringen av sosialtjenestelovens kapittel 6A påvirker utformingen og gjennomføringen av tjenestene til utviklingshemmede som oppfattes å ha en utfordrende atferd. Doktorgradsavhandling. Luleå tekniska universitet, Institutionen för hälsovetenskap.
- Ellingsen, Karl Elling, Kim Berge og Dirk Lungwitz (2011): «Rule of law – wishful thinking?»
- Exemptions from educational requirements and the use of coercion against people with intellectual disability». I: *Scandinavian Journal of Disability Research*, volum 13, nr. 2, s. 151-166.
- Fjeldvær, Elisabeth Mork (2014): Bruk av tvang og makt overfor utviklingshemmede. Når loven og virkeligheten møtes. Masteravhandling i rettssosiologi. Institutt for kriminologi og rettssosiologi. Universitetet i Oslo.
- Handegård, Tina Luther (2005): Tvang, makt og ambivalens. En studie av hvilken betydning lovreglene om bruk av makt og tvang overfor psykisk utviklingshemmede kan få i det daglige omsorgsarbeidet. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Tromsø, Institutt for sosiologi.
- Handegård, Tina Luther og Hege Gjertsen (2008): Kapittel 4A – en faglig revolusjon?
- Evaluering av sosialtjenestelovens kapittel 4A. Rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming. NF-rapport nr.: 1/2008. Bodø: Nordlandsforskning.
- Helse- og omsorgstjenesteloven. Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester m.m. av 24. juni 2011, nr. 30.
- Helsetilsynet (2005): Praksis knyttet til tvangsbruk overfor personer med utviklingshemming etter sosialtjenesteloven kapittel 4A og kommunenes generelle ivaretagelse av hjelpetiltak etter § 4-2, a-e. Tilsynserfaringer 2003-2004. Rapport fra Helsetilsynet 6/2005.
- Helsetilsynet (2006): Rettssikkerhet for utviklingshemmede. Oppsummering av landsomfattende tilsyn i 2005 med rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor personer med utviklingshemming. Rapport fra Helsetilsynet 2/2006.
- Helsetilsynet (2007): Rettssikkerhet for utviklingshemmede, II. Oppsummering av landsomfattende tilsyn i 2006 med rettssikkerhet knyttet til bruk av tvang og makt overfor personer med utviklingshemming. Rapport fra Helsetilsynet 5/2007.
- Helsetilsynet (2008): Nødvendig tvang? Ein gjennomgang av data hos fylkesmennene om bruk av tvang og makt overfor menneske med utviklingshemming for perioden 2000-2007. Rapport fra Helsetilsynet 7/2008.
- Mathiesen, Thomas (2011): Retten i samfunnet. En innføring i rettssosiologi. Oslo: Pax.
- Meld. St. 45 (2012/2013) Frihet og likeverd. Om mennesker med utviklingshemming.
- Nordlandsforsknings evalueringsrapport (2008): se Handegård og Gjertsen (2008).
- NOU 1991:20 Rettssikkerhet for mennesker med psykisk utviklingshemming (Røkke-utvalget)
- Rundskriv IS-10 (2004): Lov om sosiale tjenester kapittel 4A. Rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming. IS-10/2004. Oslo: Sosial- og helsedirektoratet.
- Rådet (2002): Sluttokumentet fra Rådet for vurdering av praksis og rettssikkerhet etter sosialtjenesteloven kapittel 6A (Rådet for kapittel 6A). Avgitt 11. juni 2002.
- Selboe, Aud, Leif Bollingmo og Karl Elling Ellingsen (red.) (2005): Selvbestemmelse for tjenestenytere. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- SINTEF-rapport (2011): Gjennomgang av vedtak etter sosialtjenesteloven kapittel 4A – om bruk av tvang og makt overfor personer med utviklingshemming. Rapportnr.: SINTEF A18961. Forfattere: Anne Mette Bjerkan, Jan W. Lippestad og Tonje Lossius Husum.
- Sosialtjenesteloven. Lov om sosiale tjenester m.v. av 13. desember 1991, nr. 81. (opphevet)